

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 6–13
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 6–13
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.6-13>
hj.chnu.edu.ua

УДК 930(008)477:2(470+571):291

© Михайло Юрій* (Чернівці)

ЯЗИЧНИЦЬКИЙ ДУХОВНИЙ СВІТ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Слов'янське язичництво – це струнка система поглядів, що пронизувала життя традиційного слов'янського суспільства, яка розв'язувала світоглядні питання, що виникали, визначала колективні пріоритети та ціннісні й діяльнісні установки поведінки людей, що впливали з цих пріоритетів.

Слов'янське язичництво варто розглядати як цілісний структурно організований світогляд, який надалі справив великий вплив на формування українського менталітету. У цьому зв'язку важливо відзначити, що до висновку про наявність системності в структурі світогляду так чи інакше схиляються всі дослідники.

Слов'янські язичницькі космологічні погляди мають виражений архетипічний характер. Онтологічні погляди слов'ян спочатку були засновані на постулаті про божественне джерело усієї світобудови, включаючи людей. З часом, особливо під впливом християнства, що утверджувалося на Русі, ці уявлення зазнали трансформації, яка відобразилася в дуалістичному протиставленні божественних і диявольських сил, що беруть участь у творенні. При цьому темне начало у слов'янському світогляді переважно мало умовний і відносний характер. Розуміння часу стародавніми слов'янами обумовлено особливостями міфологічного мислення ранніх народів і базується на таких фундаментальних ідеях, як циклічність, періодичне відтворення споконвічного божественного устрою, божественне тимчасове створення світів і законів світобудови.

Ключові слова: язичництво, світогляд, матерія, світобудова, космологія, культура, міфопоетика.

Mykhailo Yurii (Chernivtsi)

THE PAGAN SPIRITUAL WORLD OF THE EASTERN SLAVS

Abstract. Slavic paganism is a coherent system of views that permeated the life of traditional Slavic society, which resolved emerging worldview issues, determined collective priorities and the resulting value and activity attitudes of people's behavior.

Slavic paganism should be considered as a whole structurally organized worldview, which later had a great impact on the formation of the Ukrainian mentality. In this connection, it is important to note that all researchers, in one way or another, are inclined to the conclusion about the existence of systematicity in the structure of the worldview.

Thoughts about systematicity, proportionality, interconnectedness and interconnectedness of the functioning of the world structure are hidden behind the pretended vague and vague set of pagan ideas of the ancient Slavs known to us; about the commonality and interaction of spirit and matter as different manifestations of one substance; about the unity of the world in diversity as a manifestation of this unity,

* д.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-0965-6236

e-mail: m.yuriy@chnu.edu.ua

connected with some basic essence of things, which appears in paganism under the image of spirit-matter, which in its countless variations animates the entire Universe – from the gross matter of stones to the higher world of the gods.

The fact that the spirit is imagined as a refined matter is emphasized by many researchers who pointed out that our spirit, soul is closely related to the words blow, air, smoke, thought. At the same time, the worldview of the ancient Slavs allowed thoughts about the separation of the soul from the body, about a certain independence of it from the outside world.

Such a simultaneous semi-fusion and semi-separation of the spiritual and the material in the ancient worldview means that the concepts of spirit and matter were not identical and had rather pronounced characteristic features. The peculiarity of the pagan worldview is that there is no sharp boundary between matter and spirit. In the understanding of the Slavs, it is like different levels of a single substance, the diversity of which includes both the solid matter of the earth and the subtle matter of light, spirit and deity. Matter itself in this sense is alive and divine.

Slavic pagan cosmological views have a pronounced archetypal character. The ontological views of the Slavs were initially based on the postulate of the divine source of the entire universe, including people. Over time, especially under the influence of Christianity, which was established in Russia, these ideas underwent a transformation, which was reflected in the dualistic opposition of divine and diabolical forces involved in creation. At the same time, the dark beginning in the Slavic worldview mostly had a conditional and relative character. The understanding of time by the ancient Slavs is determined by the peculiarities of the mythological thinking of early peoples and is based on such fundamental ideas as cyclicity, the periodic reproduction of the primordial divine order, the divine temporary creation of worlds and the laws of the universe.

Keywords: *paganism, worldview, matter, world structure, cosmology, culture, mythopoetics.*

Постановка наукової проблеми. Пізньослов'янський етап (дописемний і дохристиянський, його ядро – VI – IX ст.) в розвитку слов'янської духовної культури наших предків і її усних текстів може бути умовно визначений як міфопоетичний (за типом або способом мислення про світ і про себе в цьому світі й за формою переживання цього і вираження цього переживання, які були притаманні людям означеної епохи) або космологічний (за основним змістом і пов'язаною з нею функцією), але вже на достатній стадії розвитку. Вказані визначення при всій їх умовності виправдані першочергово тим, що основний зміст текстів цієї епохи, наскільки про них можна судити з реконструкцій, полягає у боротьбі упорядкованого космічного початку з деструктивною хаотичною стихією, в описі етапів послідовного створення і становлення світу, а основний спосіб розуміння (конкретнообразного осягнення – розуміння) світу і розв'язання його протиріч, а також вираження цього забезпечується міфоритуальною практикою, що передбачає не тільки певний набір міфів і ритуалів, але й особливий тип мислення.

Аналіз дослідження з даної проблеми. Проблеми язичницького духовного світу східних слов'ян порушуються у працях М. Костомарова, О. Потебні, І. Нечуя-Левицького, М. Грушевського, митрополита Іларіона (І. Огієнко), М. Поповича, Я. Калакури, В. Даниленка, Ю. Писаренка, О. Рафальського, М. Юрія.

Мета статті полягає у висвітленні язичницького духовного світу слов'ян.

Виклад основного матеріалу. В системі слов'янських язичницьких уявлень особливе місце займають ідеї про устрій Світобудови і про єдність світу в різноманітті. При цьому особливо важливо виділити те, що єдність світобудови досягається через ідею духу-матерії, а розмаїтість, як багатомірне і багаторівневе співіснування, через тимчасові розгортання різних світів у нескінченному і позачасовому началі.

Обожнювання природи – характерна риса слов'янського язичництва. Воно впливає з уявлень про животворну й обожнену силу духу як найтоншу матерію, що пронизує все собою й існує у всіх проявах і градаціях матеріальної світобудови. У цій особливо розумній матеріальності світобудови прихована ідея єдності, а його різноманіття виражається в уявленні про сукупність світів. Особливість язичницького світогляду в тому і проявляється, що між матерією і духом не визнається різкої межі. У трактуванні слов'ян – це ніби різні рівні єдиної субстанції, різноманіття якої включає і тверду матерію землі, і тонку матерію світла, духу і божества.

Умовно можна виділити таку систему світів.

До світів невидимих – духовних або, інакше, тонкоматеріальних – належать світ богів і дотичний до них світ духів.

До світів видимого Всесвіту можна віднести:

- світ природи: тварини, рослини, мінерали;
- світ космосу: зірки, сонце і місяць;
- світ стихій: вогонь, повітря і небо, вода, земля;
- світ роду людського, до якого належать:
- суспільство і жерці – виразники соціуму, носії світоглядного начала;
- рід, плем'я, сім'я – життєдіючі, життєпродовжуючі і життєрозвиваючі начала людського роду;
- дім-житло і предмети побуту людей – життєзабезпечуюче начало¹.

У зв'язку з умовністю класифікації розподіл можна проводити за різними підставами для більш уважного розгляду різних аспектів єдиного, органічного язичницького світогляду. Але завжди необхідно брати до уваги нерозривну єдність, взаємозв'язок і взаємозумовленість усіх язичницьких понять і уявлень.

Щодо світу богів у язичницькому світогляді можна виділити ідею про три аспекти божественності, як-от:

- Бог богів – як вище єдине божественне начало;
- сукупність божеств – як вираження різноманіття і багатофункціональності проявів божественності;
- світло – як еманация єдиного божественного начала.

Найдавніше свідчення про слов'янського Бога богів належить Прокопію Кесарійському: «Тому що вони вважають, що один з Богів – творець блискавки – саме він є єдиний владика усього, і йому приносять у жертву биків і всяких жертвних тварин»². Через п'ять сторіч після Прокопія писав про Вище божество слов'ян німецький літописець Гельмольд: «Серед різноманітних божеств, яким вони присвячують поля і ліси, прикросі і радощі, вони визнають і єдиного Бога, що панує над іншими в небесах, визнають, що він, усемогутній, піклується лише про справи небесні, вони [інші боги], підкоряючись йому, виконують покладені на них обов'язки, і що вони від крові його походять і кожний з них тим важливіший, чим ближче він стоїть до цього Бога богів»³.

Мабуть, треба розрізняти співіснуючі в стародавніх слов'ян поняття про Головних богів і про Бога богів – як вищого начала, творення якого охоплюють і сам світ богів, що відрізняється функціональною багатоаспектною ієрархією. Це божество іншого, більш досконалого рівня, що виступає як Творець Усього Всесвіту із усіма підлеглими і взаємозалежними в ньому планами Світобудови. Ім'я Вищого Бога ні Прокопій Кесарійський, ні Гельмольд прямо не називають, імовірно, він мав тільки епітети, що побічно позначають його через особливу повагу і віддаленість від безпосередніх земних справ його сфери. Тому ім'я його не могло служити шляхом звертання до нього з приватними благаннями, а вказівками на найвищий божественний рівень були значення: Усевишній, Господь Світу і Бог богів.

Одночасно з цим у слов'янському язичництві існувало виділення Головних божеств в ієрархії багатолікого всеосяжного різнофункціонального пантеону. Гельмольд у «Слов'янській хроніці» прямо називає імена декількох Головних богів балтійських слов'ян: «Першими і головними були Прове, бог Альденбурзької землі, Жива, богиня полабів, і Редегаст, бог землі бодричів. Їм призначені були жерці і приносилися жертви, і для них відбувалися численні релігійні обряди». І далі: «Серед безлічі слов'янських божеств головним є Святovit, бог землі райської, тому що він – найпереконливіший у відповідях. Поруч з ним всіх інших вони ніби напівбогами вважають»⁴. Головні божества вищих рівнів виділялися також у кожному племінному слов'янському пантеоні. Крім цього, могли існувати і загальноплемінні чільні Боги.

Наявність настільки віддалених один від іншого і за часом, і за місцем написання свідчень Прокопія Кесарійського в VI столітті і Гельмольда в XII столітті дозволяє думати, що ці погляди були характерні для всіх племен слов'ян тією чи іншою формою і мірою. До того ж щодо склавинів і антів Прокопій сам уточнює, що народовладдя їх, а «також однакове й інше... усе в тих і в інших, і встановлено здавна в цих варварів». У відповідному коментарі Ю. Павленко уточнює, що йдеться про різні етносоціальні характеристики, такі як релігійні вірування, типи поселень і характер ведення господарства, способи ведення війни, одяг, мову, зовнішній вигляд, спосіб життя і вдачі⁵. «Однакові», у даному випадку, варто розуміти як схожі, а не тотожні.

Питання про Бога богів слов'ян неодноразово порушувалося в науці. Існуючі на сьогодні концепції сходяться на ідеї наявності в стародавніх слов'ян Вищого Бога і підлеглої йому ієрархії найрізноманітніших божеств. Ці постулати, на наш погляд, досить чітко відтворюють

організацію слов'янського язичницького пантеону. Однак варто враховувати, що поняття Вищого Божества протягом часу могло трохи змінювати своє значення і, крім всього іншого, мати відтінки розуміння в різних племенах слов'ян. Також і сама ієрархія повинна містити в собі богів і духів найрізноманітніших рівнів і сфер впливу.

Нескінченна розмаїтість різнорівневих слов'янських божеств неодноразово була описана в наукових дослідженнях, але виявлення їхнього таємного значення, як і існуючих серед них взаємозв'язків, ще не закінчене. Однак не викликає сумнівів, що кожне божество мало свої функції, діапазон дій і сферу впливу, так чи інакше шанувалося і включалося в міфологічну і, відповідно, культову системи. Слов'янський язичницький пантеон богів мав ієрархію з вертикальними і горизонтальними взаємозв'язками, вираженими через супідрядність і шлюбно-батьківські відносини. Виявлення системи взаємин усередині слов'янського язичницького пантеону ускладнюється тим, що свідчення про божества дійшли до нас зі свідчень про різні язичницькі племінні союзи, внаслідок чого в різних богів спостерігається накладення сфер дії і перетинання функцій.

З різноманітних джерел нам відомі такі імена давньоруських богів: Даждьбог, можливо, Свентовит чи Святovit, Сварог, Перун, Волос, Стрибог, Подага, Жива, Ладу, Мокош, Хорс, Яровит або Ярило, Чур, Рід і рожаниці та деякі інші, менш відомі і спірні.

Визначимо спочатку сферу небесних і вогненних богів. Сварог – бог небесного вогню. Дітьми Сварога в наших пам'ятках називаються: Сонце й Вогонь-сварожич.

Для язичників-слов'ян, як вважав відомий дослідник Ф. Корш у праці «Володимирові боги», Хорс – це сонячне божество, як і Даждьбог, але відрізняється від нього переважно, якщо не винятково, тим, що є саме світилом, лише уособленим й обоженним, а Даждьбог служив міфологічним вираженням усіх сил і дій сонця. Учений вказував, що співаку «Слова о полку Ігоревім», як, імовірно, і його попередникам, Даждьбог уявлявся життєпочатком, обумовлюючи походження й існування людства взагалі і «русичів» особливо⁶. Аналогічної думки дотримується і Б. Рибаків, а саме – Даждьбог є божественний міфічний цар, який називається іноді Сонцем, бог – подавець благ. Даждьбог – божество сонця і живлющої сили, а Хорс – божество сонця як світила⁷. У зв'язку з тим, що Даждьбог трактувався слов'янами як джерело всіх можливих благ, як вихідна першооснова життя взагалі, можна припустити, що для «русичів» – «онуків даждьбожих» – саме Даждьбог був найголовнішим богом. Порівняно з Даждьбогом, який започаткував правила людського життя, Хорс має аспект захищаючої сонячної сили, що відроджується знову щодня зі сходом небесного світила, яке розганяє темряву.

У давньослов'янському язичництві одне з основних місць займає Перун – Громовержець, який відає енергією земних і небесних сил. У розумінні його ролі і значення думки дослідників збігаються. На думку М. Грушевського, як символ життєвих начал – вогню, вологи, небесного світла – Перун викликає благоговіння хлібороба. За самою природою своєю він двоїстий: у ньому добрі ознаки вживаються паралельно із ознаками грізними. Перун належить до числа творчих сил життя: від нього залежала продуктивність і народження всієї природи. Присвячений Перунові четвер вважався днем особливо щасливим, легким для будь-якої справи, що обіцяв виконання бажання й успіх⁸.

В. Залозецький вказував, що Перуна шанували слов'яни і раніше за Володимира, але тільки за притаманним йому характером громовержця, з яким пов'язане було оберігання цивільного побуту і міжнародних договорів. У ролі карателя порушеної клятви треба розуміти Перуна в посиленні на нього в договорі Ігоря з Греками в 945 р.⁹.

Інше важливе місце в слов'янському пантеоні належить Стрибогу – божеству неба, повітря, вітру. Як божество атмосферних явищ Стрибог, подібно до Перуна, володіє тим самим характером подвійності.

В образах Перуна і Стрибога найбільш чітко проявився своєрідний язичницький діалектизм, тому що у своїх функціях і проявах вони одночасно поєднують відносні позитивні та негативні аспекти.

Більш піднесені й абстрактні боги є засновниками божеств, які безпосередньо покровительствували людям у різних сферах їхньої діяльності. Наприклад, Сварог – установник правильного шлюбу: вогнище, а звідси і вогонь під клунею, і весілля в первісному побуті перебували в близькому зв'язку. Сварог, у цьому аспекті, покровительствує і захищає сімейне начало.

Різні аспекти прояву різноманітної сонячної енергії мали свої відповідні уособлення в стародавньому слов'янському язичництві, що прагнули розкрити всю повноту впливу божественного світла і тепла на землю, природу і людей у рамках незліченних зв'язків Світобудови. Найважливішими символами сонячної сили стали такі божества, як Даждьбог, Хорс.

Особливе місце у стародавніх слов'ян займали творчі, життєобґрунтовуючі божества – Сварог та інші вогненно-сонячні боги, Перун і Стрибог, які є ніби уособленнями й духовними втіленнями двох небесних стихій – вогню і повітря, що відносно піднімало й відокремлювало їх від двох інших стихій – землі і води, одухотвореними символами яких були Мати-Земля, Мокош і сутності світу духів.

Особливістю уявлень про Вогонь у різних іпостасях є наявність загального логічного стрижня, що зв'язує воедино ланцюг різнофункціональних образів. Вогонь-сварожич може бути співвіднесений зі Сварогом як земний божественний вогонь з Вогнем як його божественною одухотвореною суттю, Світовим Вогнем, що брав участь у творенні. Немаловажне значення мав і вогонь-сварожич, що палав на вогнищі. У віруваннях і обрядах вогонь перебуває в найближчому зв'язку зі сварожичем – Сонцем і небесними світилами. Останні, за народними уявленнями, не що інше як осередок небесного Царя-вогню.

Сварог був одним із найважливіших язичницьких богів у слов'ян. Це був бог неба і небесного вогню. М. Грушевський надавав Сварогу виняткову роль, вважав його слов'янським Богом богів. Він писав: «Між світлими слов'яноноруськими божествами перше місце належить Сварогу, богу неба. Спочатку під ім'ям Сварога розумілося просто небо, яке як умістище світлого начала – світла і тепла, спочатку у всіх народів обожнювалося і до якого в часи політеїзму... присвячена була ідея єдинобожжя. У переважній більшості мов слова, що позначають небо, служать і близькому зв'язку»¹⁰. Сварог, у цьому аспекті, покровительствує і захищає сімейне начало.

Незважаючи на удаване накладення сфер дії богів, кожне божество мало свої виняткові аспекти прояву. Це божественне різноманіття дає змогу досконаліше визначати й здійснювати взаємодію незліченних рівнів і планів Світобудови загалом, створюючи всесвітню гармонію.

У різноманітних вогненних божествах домінує добре, позитивне начало, яке наближає і пов'язує їх з комплексом сімейних та родових божеств, що відтворюється в спільності їхніх функцій. Зокрема, ранкове і весняне сонце одержало характер богині, що вражає хмари і проливає дощ. У слов'ян вона звалася Лада, Прія, Сіва, Жива. У весняну пору ця богиня, за повір'ям, вступала в шлюбний союз з могутнім Громовником, вони посиляли на землю благодатний дощ і оживляли природу. У цьому сенсі Лада шанувалася як покровителька любові і шлюбів, богиня юності, краси і родючості. Згідно з Б. Рибаківим, з різноманітного фольклорного матеріалу виділяються дві міфологічні фігури: Лада – велика богиня весняно-літньої родючості, покровителька весіль, шлюбного життя та її дочка Леля – що уособлювала весну, весняну зелень, розквіт оновленої природи¹¹. Кожне з цих божеств мало свої відтінки функцій і приватну сферу дії, а загалом вони були пов'язані зі сферою будинку, родовим і сімейним початками. В українському фольклорі відомі також сини Лади – Лель, юний бог предтечі любові, і Полель, бог – захисник шлюбних зв'язків. Жива в слов'янському пантеоні, у найзагальнішому розумінні, богиня Життя. Сюди ж належить і слов'янський бог Ярило. Ось таким він уявлявся нашим предкам, що відображалось в «головному» міфі: «Одного разу люди зустріли в щойно засіяному полі босоногого, дуже гарного юного Бога верхи на білому коні, в білому плащі і вінку з трави і квітів. У лівій руці він тримав віхоть стиглого колосся. Придивившись уважніше, вони побачили у нього в правій руці череп і запитали, хто він такий.

Юний бог назвався Ярилом – невтримною силою насіння, що зійшло, ярою силою живої плоті.

– А нащо тобі череп? – запитали допитливі люди.

– Самі зрозумієте, – посміхнувся юнак і поскакав собі геть, а людям здавалося, ніби за час короткої розмови його хлопчачий голос, що ламався, зміцнів по-чоловічому.

Іншого разу його зустріли кількома днями пізніше. І знову здивувались: їхав на коні уже не безбородий юнак – дорослий хлопець, широкий у плечах, золоте волосся, що хміль.

Через деякий час Ярило приїхав зрілим чоловіком, вже трохи пониклим, уже з сивиною в півбороді... і нарешті – старим дідом з погаслими очима і серцем, з руками, що втратили силу і тряслися. І кінь під ним ледве ноги переставляв.

– Поховайте мене в землі, – прошепотів старець-Ярило і повалився на руки людям, розсипаючись порошком на льоту.

Люди виконали його прохання. Поховали у вологій землі, напекли млинців, збирались пом'янути. Але чомусь нікому не хотілося плакати і горювати на цих похоронах. І раптом чи то з вогнища багаття, чи то з самої землі почувся знайомий юнацький голос:

– Чому дивуєтесь, люди? Ви ховаєте в землю зерно, та хіба воно помирає? Воно проростає високим стеблом і дає нове насіння. Немає смерті, поки народжуються діти, поки не переривається рід! Я знову прийду весною ярить все живе на світі»¹².

До цієї ж сфери належать Чур, Рід і рожаниці. Чур, Дід, Щур, Пращур – одні з найдавніших назв домашнього пенату. У народних закликах часто називається ім'я Чура: «Чур мене!», «Чур наше місце святе!». Сила цих слів полягає в заклику світлого дружелюбного божества, яке, з одного боку, змушує віддалятися погань, з іншого, утверджує права на власність. Чур для стародавніх слов'ян – бог Предковості, що виражає собою ідею наступності поколінь, взаємозв'язку роду, відповідальності дітей за справу і віру батьків, які необхідно продовжувати, розвивати й удосконалювати під божественним заступництвом предків.

Значення, що приписувалось нашим предкам Роду і Рожаниці, було, ймовірно, пов'язане з ідеєю долі і ставилося у відповідність зі значенням Артеміди в греків, яка вважалася богинею родючості, покровителькою жінок і шлюбних союзів. З Родом і Рожаницею об'єднане уявлення про божеств покійних предків. З Родом пов'язана думка про родоначальника, праотця, а з Рожаницею – про праматір сім'ї і роду. З вірою в Рід і Рожаницю були в дуже близькому зв'язку вірування в рожениць, призначених приносити на землю дитячі душі і захоплювати душі покійних у загробне царство.

Щодо важливості і значення бога Рода думки дослідників розрізняються. Так, Б. Рибаків ототожнює Рода зі Святovitом: для східних слов'ян таким «єдиним богом на небесах» був Рід, а для західних слов'ян божеством «білого світла» був Святovit. Тому він вважає Рода «всеосяжним божеством Всесвіту із усіма його світами: верхнім, небесним, відкіля йде дощ, і летять блискавки, середнім світом природи і народження і нижнім з його «вогненним спорідненням»¹³.

На наш погляд, у цьому визначенні правильно відбито божественну сутність Роду, однак, будучи одним із головних слов'янських богів, він не збігається з Богом Творцем, який шанувався слов'янами як Вище божество, прабатько богів. Рід – бог Всесвіту, що має аспект наступності – споріднення життєвиникнень, оскільки зародження життя і є невід'ємною частиною розвитку Всесвіту.

У слов'янському язичницькому пантеоні боги, поєднані з хатнім, сімейним і родовим початками, посідали значне місце і були об'єднані в єдиний комплекс, що говорить про особливу повагу і шанування слов'янами цієї сфери, про розвиток і досконалість етичних відносин. Близькими до сімейно-родових є боги, що виконують господарсько-організаційні функції, пов'язані в основному з Велесом і Мокошею.

Слов'янський бог Велес знаходить практично однозначне розуміння в дослідників. Велес був богом багатства, скотарства, можливо, плідності. Науковці вважають, що як «бог худоби» Велес спочатку завідував небесними міфічними чередями, потім йому була приписана охорона звичайних земних черед. У цьому останньому сенсі він згадується в літописі. Велес почасти уявлявся заступником і землеробської праці. За своєю суттю Велес – бог шанування та правильного використання багатств і сил природного світу¹⁴.

У київському пантеоні важливе місце займає богиня Мокош (або Макоша). Ім'я її в різних джерелах пишеться по-різному. Можливо, що в тих даних, які дійшли до нас, в одному образі злилися дві богині зі схожими іменами і подібними функціями. Зокрема, що Мокош – покровителька жіночих робіт, прядіння і ткацтва, Мати врожаю, достатку, жіночої життєвої сили¹⁵.

Вищі божества могли супроводжуватися божествами-супутниками підлеглого порядку. Наприклад, у повчаннях проти язичництва Симаргл перебуває зазвичай поруч з ім'ям Мокоші. Для церковників XI-XIII століть, і мабуть, цілком ймовірно, і для всіх східних слов'ян того часу, ім'я цього божества було вже незрозумілим, писалося по-різному. Симаргл або Семаргл – божество нижчого порядку. Це, за уявленням, крилатий собака, що охороняє насіння і посіви. Пізніше архаїчного Семаргла почали називати Переплутот. Переплут – божество ґрунту, коренів рослин, вегетативної сили. Однак, можливо, що собака сама є атрибутивним супутником Семаргла – бога святих посівів, який покровительствував разом під зверхністю Мокоші врожаю.

Стародавні слов'яни мали досить розвинений язичницький пантеон, який в основному включав богів творчих стихій, що належали до вищих рівнів пантеону, і дуже розгалужену різнорівневу групу сімейних і родових божеств, а також богів господарсько-побутової сфери. Особливим шануванням у слов'ян користувалися боги стихії вогню, у яких Вогонь, що виражав один з божественних проявів, виступав у цілій серії образів і охоплював усі аспекти функцій, життєвих потреб і якостей.

Особливістю слов'янських язичницьких богів був їх неоднозначний, двоїтий характер, що впливає з властивого язичницькому світогляду несуперечливої єдності протилежностей та умовного розуміння добра і зла. Однак ступінь прояву благодатних і караючих функцій у різних божеств був різний. Найбільш двоїтий образ мають боги творчих стихійних начал, а найбільш сприятливий і покровительствующий – сімейно-родові. Це зрозуміло, тому що перші відбивають

погляди стародавніх слов'ян на складну і неоднозначну участь твірних сил у процесі розвитку й функціонування світів, а останні – світле і піднесене сприйняття сімейно-родових відносин і етику, що впливає з цього.

Щодо ідеї світла як усепроникаючого єдиного божественного начала, наведемо думку авторитетного дослідника Б. Рибаківа. Він зазначає, що на Русі люди особливим шануванням відзначали день тижня неділю як щотижнєве свято світла. У «Слове о тваре и о дне рекомом недели», написаному в XII-XIII століттях, сказано: «невернии, написавши свет болваном и кланяются ему». Однак язичники поклоняються не сонцю, тому що «вещь бо есть солнце свету», а «белому свету», Всесвіту. Це світло, що не має видимого джерела, «не відчутне і не сповідуване», як еманация божества, що творить світ, і було предметом поклоніння¹⁶. Щоправда, з погляду Б. Рибаківа, це шанування виникло в язичництві тільки з введенням християнства, у відповідь на притаманну останньому ідею божественного світла.

Споконвічне, центральне й засадниче значення божественного світла в слов'янському язичництві припускав М. Костомаров. Він стверджував, що «корінний принцип слов'янської релігії – еманация», тобто моральна і фізична природа існують завдяки присутньому скрізь життєвому духу, що виходить від Зиждителя. При цьому найближче до Бога витікання є світло і на світлопоклонінні загалом тримається все язичництво слов'ян¹⁷.

Поняття про світло як усепронизуюче собою божественне начало, на наш погляд, було притаманне стародавнім слов'янам спокопвічно, тому що світло – невід'ємний атрибут сонця, особливо шанованого світила. Усі прояви світлоносної зірки так чи інакше боготворились – це і цілий ланцюг божественних образів слов'янського пантеону, і уособлення світанків і полудениць, і поклоніння світлу як усепроникаючому божественному носію, що виходить від самого сонця. Тонка магічна субстанція світла не могла не викликати загального поклоніння в слов'ян. Про це побічно свідчить і умовне протиставлення світла та п'тьми в народі, надання саме світлу пріоритетного сакрального значення. Світло – це ніби уособлення божественної життєвої благодатної енергії.

Світ богів стикається зі світом духів, до якого належить незліченна кількість природних і стихійних духів; сукупність духів, що належать до відносно злого начала і відомих згодом, під впливом християнства, у своїй більшості під збірним образом нечистої сили; духи хвороби; до цієї ж сфери належать слов'янські уявлення про людські душі і загробне царство.

Духи стихійних і природних начал одухотворяли собою відповідні їм світи, з якими і були прямо пов'язані у своїх функціях, образах і значеннях. Прокопій Кесарійський щодо слов'ян писав: «Однак шанують вони і ріки, і німф, і деякі інші божества і приносять жертви також і їм усім, і при цих жертвах роблять гадання»¹⁸.

Цікаво, що в збережених народних повір'ях про нечисту силу існують вказівки на її колись стихійне значення. Так, вона постійно діє в сутінках, розгулює переважно узимку, що підтверджує її первісне призначення власне мороку і холоду. Поява і зникнення чортів, за народними розповідями, зазвичай супроводжується бурею. Грозові і хмарні духи та діви наділялися і світлими рисами. Винятково злий характер наданий їм уже в християнський час. У стародавніх слов'ян існувало уявлення і про місце постійного перебування нечистої сили, що також має відбиток її стихійного характеру. Це місце, за повір'ям, на далекому заході, під землею, де серед залізних безплідних гір царює вічний морок. З житлом темної сили пов'язане і місце перебування померлих.

З багатьох уособлень нечистої сили становить інтерес уявлення її в образі богині Морени, Нежитя, смерті, хвороб – лихоманки, холери, чуми. М. Грушевський припускав, що Нежить уособлював усе зло, яке людині доводиться випробувати в житті від різних хвороб, і водночас служив символом нічного мороку й зимового холоду, коли життя також ніби вмирає.

Духовні світи в слов'янському язичництві ґрунтуються на ієрархічному взаємозв'язку складових елементів. Основними групами елементів тут можна вважати світи богів і духів, що утворюють єдину систему – слов'янський язичницький пантеон. Пантеон стародавніх слов'ян поєднує Єдиного Верховного Бога і підлеглу йому сукупність богів різних рівнів від найголовніших до істот-духів природного і стихійного світів. При цьому єдина Світобудова пронизана світлом як тонкою божественною субстанцією. Слов'янське язичництво, відповідно до розглянутої гіпотези, не може цілковито стосуватись ні монотеїзму, ні енетейзму, а, швидше, політеїзму, тому що в цьому разі не просто один з богів набув пріоритетного значення в уяві стародавніх слов'ян (енетейзм), але існувала багаторівнева система богів, де вищий рівень належить єдиному Богу богів. При цьому не можна стверджувати, що поняття про Вище божество з'явилося пізніше, очевидно, ці погляди виникли одночасно – відразу почали формуватися поняття про різнофункціональну систему богів

і відповідно главу цієї системи (подібно главі племені і роду) Богу богів, а єдність і взаємозв'язок такої системи виражалися в ідеї об'єднуючої божественної субстанції – світлі.

Споконвічна слов'янська релігія – це система багаторівневого політеїзму. Цим підтверджується ідея, що неможливо жорстко поділяти релігійні системи на монотеїстичні і політеїстичні, оскільки в стародавніх слов'ян було гармонійне єднання понять про Верховного Бога і безліч підлеглих йому божеств і духів.

¹ М. Попович, *Мировоззрение древних славян* [Worldview of the Aancient Slavs], Київ, Наукова думка, 1985, с. 62-64.

² *Свод древнейших письменных известий о славянах* [A Collection of the Oldest Written Information About the Slavs], Москва, Наука, 1994-1995, Т. 1-2, с. 183.

³ Гельмонд, *Славянская хроника* [Slavic Chronicle], Москва, Наука, 1963, с. 186.

⁴ Гельмонд, *Славянская хроника*, с. 129-130.

⁵ Ю. Павленко, *Передісторія давніх русів у світовому контексті* [History of Ancient Rus in the Light Context], Київ, Фенікс, 1994, с. 411-415.

⁶ Ф. Корш, *Владимировы боги* [Vladimir's Gods], Харків, 1908, с. 3-4.

⁷ Б. Рыбаков, *Язычество древних славян* [Paganism of the Ancient Slavs], Москва, Наука, 1997, с. 586-587.

⁸ М. Грушевський, *Історія України-Руси* [History of Ukraine-Rus], Київ, Наукова думка, 1994, Т. 1, с. 315-330.

⁹ М. Залозецкий, *Дажьдбог, Хорс, Лада, Мокош, Святovit* [Dazhdbog, Horse, Lada, Mokosh, Svyatovit], Львів, 1911, с. 7.

¹⁰ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 321.

¹¹ Б. Рыбаков, *Язычество древних славян*, с. 586-587.

¹² М. Юрій, *Соціокультурний світ України* [Sociocultural World of Ukraine], Київ, Кондор, 2004, с. 110.

¹³ Б. Рыбаков, *Язычество древних славян*, с. 618-624.

¹⁴ М. Юрій, *Соціокультурний світ України*, с. 113.

¹⁵ Я. Калакура, О. Рафальський, М. Юрій, *Українська культура: цивілізаційний вимір* [Ukrainian Culture: Civilizational Dimension], Київ, ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015, с. 95.

¹⁶ Б. Рыбаков, *Язычество древних славян*, с. 616-618.

¹⁷ Н. Костомаров, *Славянская мифология* [Slavic Mythology], Київ, 1847, с. 2-3.

¹⁸ *Свод древнейших письменных известий о славянах*, с. 185.

References

1. Helmond, *Slavianskaia hronika* [Slavic Chronicle], Moskva, Nauka, 1963, 300 s.
2. Hrushevskiy M., *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus], Kyiv, Naukova dumka, 1994, T. 1, 736 s.
3. Kalakura Ya., Rafalskiy O., Yurii M., *Ukrainska kultura: tsyvilizatsiyni vymir* [Ukrainian Culture: Civilizational Dimension], Kyiv, IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2015, 496 s.
4. Korsh F., *Vladimirovy bogi* [Vladimir's Gods], Kharkov, 1908, 8 s.
5. Kostomarov N., *Slavianskaia mifologiya* [Slavic Mythology], Kyiv, 1847, 384 s.
6. Pavlenko Yu., *Peredistoriia davnikh rusiv u svitovomu konteksti* [History of Ancient Rus in the Light Context], Kyiv, Feniks, 1994, 398 s.
7. Popovich M., *Mirovozzrenie drevnih slavian* [Worldview of the Aancient Slavs], Kyiv, Naukova dumka, 1985, 168 s.
8. Rybakov B., *Yazychestvo drevnih slavian* [Paganism of the Ancient Slavs], Moskva, Nauka, 1997, 640 s.
9. *Svod drevneishih pismennyh izvestiy o slavianah* [A Collection of the Oldest Written Information About the Slavs], Moskva, Nauka, 1994-1995, T. 1-2, 473 s.
10. Yurii M., *Sotsiokulturnyi svit Ukrainy* [Sociocultural World of Ukraine], Kyiv, Kondor, 2004, 738 s.
11. Zalozetskiy M., *Dazhdbog, Khors, Lada, Mokosh, Sviatovit* [Dazhdbog, Horse, Lada, Mokosh, Svyatovit], Lviv, 1911, 121 s.
12. Kostomarov N., *Slavianskaia mifologiya* [Slavic Mythology], Kyiv, 1847, 384 s.